

Məktəbəqədər yaşlı kəkələyən uşaqlarda nitqin kommunikativ funksiyasının xüsusiyyətləri

Yaqut İbrahim qızı Abduləliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
E-mail: yaqut.abdulaliyeva@mail.ru

Rəyçilər: p.ü.f.d., dos. N.T. Hüseynova,
p.ü.f.d., dos. S.R. Aslanova

Açar sözlər: nitq pozulmaları, kəkələmə, ünsiyyət problemləri, nitqin rəvanlığının pozulması, psixoloji problem, tənəffüs pozulmaları

Ключевые слова: дефекты речи, заикание, проблемы общения, нарушение беглости речи, психологическая проблема, респираторные расстройства

Key words: speech disorders, stuttering, communication problems, fluency disorder, psychological problem, respiratory disorders

Ünsiyyətin əsas elementini danışmaq, özünü ifadə etmək və rəhbər təmin edir. Nitq qüsurları, fərdin şəxsi və ictimai həyatına, xüsusən ünsiyyətinə mənfi təsir edə bilər. Ünsiyyət, dil və nitq anlayışları bəzən eyni mənada istifadə olunsada, fərqli anlayışlardır. Ünsiyyət dil və nitqi özündə cəmləşdirən və bir-biri ilə kəşifən bacarıqları əhatə edən termin kimi düşünülə bilər. Dil ünsiyyəti təmin edən vasitə, danışmaq isə bu vasitəni çatdırma yoludur (2, s. 705).

Ünsiyyətin təməl ünsürlərdən biri olan dil həm şifahi, həm də müxtəlif simvollar vasitəsi ilə təcrübə və fikirlərin ötürülməsi baxımından sosial varlıq olan insanın ətrafı ilə ünsiyyətdə mühüm yerə sahibdir. Nitqin mühüm funksiyalarından biri kommunikativ funksiyadır. Bu funksiya da öz növbəsində məlumat vermə və fəaliyyətə təhrik etmə vəzifələrini yerinə yetirir. Ümumiyyətlə götürdükdə nitqin köməyi ilə başqaları ilə ünsiyyət saxlayır, fikir mübadiləsi edir, ictimai təcrübəni mənimsəyir, zənginləşdiririk. Ünsiyyət funksiyasının formalaşması mürəkkəb çoxpilləli bir prosesdir. Uşaq başqalarının nitqini eşitmə ilə qavrayaraq öyrənir. Bu səbəbdən uşağın düzgün ünsiyyət qura bilməsi üçün düzgün təşkil olunmuş nitq mühiti vacibdir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların ünsiyyət dairəsi geniş olur.

Alimlər, uşağın ilk 3 yaş dövrünün sağlam dil inkişafı üçün əhəmiyyətli olduğunu söyləyirlər. Bu müddətdə uşağın nitqinin inkişafını müşahidə etmək və dil inkişafına dəstək vermək faydalıdır. Bəzən böyüklər uşaqları tələffüzə çətin mənəsinə anlamadıqları sözləri və ya şeirləri öyrətməyə çalışırlar. Uşağın nitqini həddən artıq yükləmək, onun yaş imkanlarına uyğun olmayan, vaxtından tez inkişaf etdirməyə çalışmaq olmaz. Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın nitq imkanları məhdud olur. Uşaqda tələffüz sistemi kifayət qədər inkişaf etmədiyindən, lüğət ehtiyatı çox az olduğundan onları yüklədikdə nitqində müəyyən patologiyalar özünü göstərəcəkdir.

Bloodstein tərəfindən hazırlanmış “uğursuz ünsiyyət nəzəriyyəsinə” görə, uşaq danışmağa cəhd edərkən emosional gərginlik və nitq pozulması ilə qarşılaşarsa, bu zaman onda kəkələmə meydana gəlir. Bu nəzəriyyəyə görə kəkələmə öyrənilmiş davranış modelidir. Uşağın danışığı aydın deyilsə və danışığı tərzinə görə cəzalandırılsa bir müddət sonra bu cür davranış kəkələmə ilə nəticələnə bilər (3, s. 1-5).

Uşaqda danışığı səslərinin düzgün tələffüzü yalnız dörd yaşından sonra, onda artikulyasiya aparatı formalaşmış, möhkəmləndikdən sonra başlayır. Bu dövrə qədər uşağı çətin söz və ifadə-

ləri öyrətməyə məcbur etmək olmaz. Əks halda, nitq aparatının kifayət qədər inkişaf etməməsi ilə əlaqəli olaraq, həddindən artıq nitq yüklənməsi nəticəsində müxtəlif nitq patologiyasının meydana çıxması halı görülür. Bunların hamısı uşağın zəif formalaşan sinir sistemini yükləyir, nitq inkişafını zəiflədir və çox vaxt kəkələnmənin yaranmasına gətirib çıxarır. Uşağın bu keçid dövründə funksional nitq sistemi intensiv inkişafı və fərd kimi formalaşması özünü dərk etmənin dövrünə təsadüf edir. Sonra isə loqonevrozluğa meyl azalır, növbəti 10 ildə (5-14 yaş) kəkələnmənin meydana gəlməsi təqribi dərəcəsi elə ilk yaş dövründə olduğu dərəcədə müşahidə olunur.

Kəkələmə nitqin ritminin və ya səlisliyinin, fasilələrinin və bloklarının zərər gördüyü pozulmadır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) tərəfindən kəkələmə, kəkələyən şəxsin nə demək istədiyini dəqiq bildiyini, lakin, təkrarlanan səslərin uzanması və kəsilməsi səbəbi ilə danışıq ritmindəki pozulma kimi xarakterizə edildi. Bu tərifə görə, kəkələmə olan şəxslər nə demək istədiklərini bilsələr də, səslər arasında keçid edə bilmirlər.

Kəkələmənin təzahürlərində kəkələyən uşağın sinir sisteminin pozulmalarına, fiziki sağlamlığına, ümumi motorikaya, nitq funksiyasına və psixoloji xüsusiyyətlərinin mövcudluğuna diqqət yetirilir. Müxtəlif hallarda kəkələyən uşaqların psixofiziki vəziyyətindəki sadalanan pozulmalar fərqli şəkildə özünü göstərir. Buna baxmayaraq, biri digəri ilə sıx əlaqəlidir, bir-birini qidalandırır, bu simptomun birinin olması uşağın nitqini hədsiz dərəcədə ağırlaşdırır. Buna görə kəkələməni aradan qaldırarkən yalnız kəkələyənin nitqinə deyil, həm də şəxsiyyətinə və motor bacarıqlarına, sinir sistemində və bütövlükdə bədənə təsir göstərmək lazımdır.

Kəkələmə ünsiyyət zamanı tənəffüs, fonasiya (səsləndirməyə) və artikulyasiyaya təsir edən istər-istəməz özünü göstərən neyromotor pozulmalar nəticəsində meydana gəlir.

Kəkələmə vaxtı tənəffüs qüsurlunun 3 forması müşahidə olunur:

- ekspirator (nəfəs verərkən tutulma)
- inspirator (nəfəs alarkən tutulma)
- respirator (qarıışıq tutulma).

Bu tələffüz qüsurları çox vaxt sözü qəfil deməyə çalışarkən baş verir (4, s.1).

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda sinir sistemi hələ çox zəif olduğundan, böyük yükləməyə tab gətirməyən inkişaf mərhələsində olur. Buna görə də onu psixi və fiziki, zədələnmələrdən qorumaq lazımdır. Ünsiyyət bir şəxsin digər şəxsə işarələr, jestlər, video nümayişlər, danışıq yolu ilə və s. məlumat ötürülməsi kimi müəyyən edilə bilər. Kommunikativ funksiyanın pozulması dildə və nitqdə müxtəlif problemlər yarada bilər.

Kəkələmək digər insanlarla ünsiyyət qurmağı çətinləşdirə bilər ki, buda insanın həyat keyfiyyətinə və şəxsiyyətlərarası münasibətlərə təsir göstərir. Kommunikativ pozulma kəkələyən şəxsin səlis nitqinə təsir edir. Kəkələmə problemi yaşayan uşaq heç bir ifadəni səlis danışa bilmir. Kəkələmək səlis danışmağa mane olur və nəticədə öyrənmə prosesinə də öz təsirini göstərir. Kəkələmə zamanı iki fərqli kommunikatativ pozulma özünü göstərir. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Dil qüsurları
- 2) Nitq qüsurları

Dil və nitq qüsurları çox vaxt korreksiya edilə bilər. Dil qüsurları və ya nitqin inkişafı zamanı uşağın necə başa düşdüyü, necə danışdığı, ifadələrdən və sözlərdən necə istifadə etdiyi öyrənilir (Simms MD, 2007).

ASHA-ya görə kəkələmə nitqin səlisliyinə təsir edən inkişaf pozulması olaraq təyin olunmaqla yanaşı, tez-tez səs uzanması, söz və ya heca təkrarı ilə xarakterizə olunur (1, s. 4)

Kəkələyən uşaqların sərbəst nitq səviyyəsi, onun nitq prosesinə düzgün hazırlanmasından

çox asılıdır. Nitqin prasidik tərəfinin pozulması nəticəsində nitqdəki rəvanlıqda pozulmuş olur. Rəvanlıq ünsiyyət boyunca sərbəst danışmaq bacarığıdır. Nitqi normal şəkildə inkişaf etmiş insanda ünsiyyət prosesi uyğun ritmdə, tempdə müəyyən səy sərf etmədən səlis olur. Lakin, bəzi şəxslərin nitqindəki səlislik pozulur. Kəkələyən uşaq danışarkən müxtəlif fiziki və psixi hallar keçirə bilirki, bu zaman isə onların nitqində (ünsiyyət prosesində) aşağıdakı xüsusiyyətlər özünü göstərir:

- Söz və ya heca təkrarlanır , “soba” yerinə “s-s-s-soba” kimi
- Səs uzanır, “sssssoba” kimi
- Sözlər arasında fasilələr (səssiz bloklar) baş verir
- Asanlıqla deyə bilməyəcəyi sözün əvəzinə alternativ söz taparaq əsas sözü deməkdən çəkinir
- Sözlər arasına uyğun olmayan səslər qoyur. (“iiii”, “eeee” kimi)
- Danışarkən gözlə görünən fiziki stres yaşayır
- Ünsiyyət zamanı bəzi səsləri, hecaları və sözləri təkrarlayır
- Bəzi sözlərin son səsləri səsləndirilmir, yarımçıq qalır
- Hecada və söz keçidlərində böyük fasilələr yaranır, növbəti sözə keçməkdə çətinlik çəkir
- Nitq bütövlüyünə uyğun olmayan əlavə sözlər və səslər əlavə edir
- Ünsiyyət zamanı narahatlıq və həyəcan hissi yaşayır
- Səmərəli ünsiyyət və rəhbərli nitqi pozulmuş olur.

Aparılan tədqiqatlar zamanı qeyd olunur ki, kəkələyən şəxslərin nitq axını gün ərzində müxtəlif emosional vəziyyətlərdə və fəaliyyətlərdə dəyişə bilər. Üz-üzə ünsiyyət qurmaq, qrupla danışmaq və telefonla danışmaq feiləri hamısı nitq feiləri olsa da, uşaqlarda yaratdığı narahatlıq hissi fərqli olur və bu kəkələmənin şiddətini artırır və ya azalda bilər. Lakin kəkələyən uşağın tək olduqda, şeir oxuyarkən, mahnı oxuyarkən, oyun oynayarkən və ya kitab oxuyarkən daha səlis danışdığına görmək mümkündür. Kəkələyən uşaqları ələ salmaq, nitqində problem olduğu üçün diqqəti ona yönləndirmək onların gərginliyini daha da artırır. O, danışarkən bu cür vəziyyət yarandığına görə uşaq bağçada daxil olmaqla, ictimai yerlərdə olmaqdan və ünsiyyət qurmaqdan çəkinir.

Nitq inkişaf pozulması artikulyar - motorikada baş verən qıcolma nəticəsində yaranır. Bu müddət uşağın ağızının fiziki quruluşunun formalaşması və onun nitqdən düzgün şəkildə istifadə etmə qabiliyyəti ilə əlaqədardır. Artikulyar sistemdə baş verən bu pozulma qıcolmalar nəticəsində yaranan və onun normal nitq sistemində malik olmaması ilə əlaqədar olaraq nitqin düzgün səlis olmasına təsir edir. Ancaq kəkələmək xüsusi nitq pozulması olaraq insanın emosional və sosial gərginliyinin olması nəticəsində yaranan qıcolma zamanı baş verir. Faruk, Qulam (2007). Eyni zamanda nitq prosesinə mane olan fizioloji və psixoloji səbəblərdə vardırki, fizioloji səbəbə beyin yarımkürələr qabığının nitq mərkəzindəki paroksizmlər, qıcıq, kəkələmə ocağının olması daxildir. Kəkələyən uşaqlarda diafraqma döş boşluğuna doğru çox meyillidir və bununla əlaqədar ağciyərlərin hava tutumu az olduğu üçün bu uşaqlar nəfəsini tənzimləyə bilmirlər. Psixoloji səbəblərə uşağın gərgin, stressli situasiyadan aldığı travma aiddir.

Geudensin bildirdiyinə görə, Braun (1937) kəkələmə və nitq strukturu üzərində araşdırma aparmış və kəkələməyə təsir edən linqvistik amilləri 5 növə ayırmışdır:

1. Sözlərin növü.

Sözlərin növü linqvistik amilini təhlil etdikdə, böyüklər tərəfindən istifadə olunan bəzi sözlərin uşaqlar üçün başa düşülməyən olduğunu və onlar həmin sözləri demək istəyərkən müəy-

yən nitq patologiyasının ortaya çıxdığı qeyd edilmişdir.

2. Sözü uzunluğu.

Söz uzunluğu, ümumiyyətcə kəkələyən uşaqlarda uzun sözləri deyərəkən kəkələmə özün daha çox göstərir və uzun sözlər onlar üçün daha çox çətinlik yaradır.

3. Sözlərin cümlələrdəki yeri.

Sözlərin cümlələrdəki yerinə əsasən, cümlələrin əvvəlində gələn sözlərə nisbətən ondan sonra gələn sözlərdə kəkələmə özünü daha çox göstərir.

4. Sözdəki fonemlərin yeri,

Sözdəki fonemlərin yerinə görə, samit fonemlə başlayan sözlər, sait fonemlə başlayan sözlərdən daha çətin istehsal olduğu üçün onlarda kəkələmə daha çox özün göstərir.

Sözü heca strukturunun mürəkkəbliyi.

5. Sözü heca strukturunun mürəkkəbliyi zamanı isə sözdə daha çox hecanın olması kəkələmə riskini daha da artırdığı müşahidə olunur.

Daha sonrakı tədqiqatlarda, kəkələmədə cümlə uzunluqları, cümlə quruluşları və söz növləri ilə əlaqəsi araşdırılmış, sözü tezliyinin və sözü vurğusunun bu prosesə daha az təsir etdiyi fikri irəli sürülmüşdür.

Kəkələmə zamanı “ikincili davranışlar” da müşahidə olunur (Schwartz). Bəzən kəkələyən uşaqlarda ünsiyyət çətinliyi ilə əlaqəli bəzi bədən hərəkətləri, tiklər baş verə bilər. Bu hərəkətlər baş-üz bölgəsində, əl-qollarda, ayaqlarda meydana gələ bilər və hər uşaqda fərqli şəkildə hərəkətlər müşahidə edilə bilər. Bu, tiklər müxtəlif formalarda özün göstərə bilər. Mimik tiklər əsasən üz və üz ətrafı bölgələrdə hərəkət pozulması nəticəsində yaranır. Göz qırpma, qaş qaldırma, dodaq dartma, burun çəkmək mimik tiklərə aiddir. Vokal tiklər səs pozulması nəticəsində özün göstərir. Boğazı təmizləyirmiş kimi səslər çıxarmaq, aa, uu, ee, mm kimi səslərdən intensiv istifadə etmək vokal tiklərə daxildir. Motor tiklər isə bədən üzvlərinin qeyri-ixtiyarı hərəkət pozulmasıdır. Bədəni arxaya-qabağa verərək danışmaq, çiyinləri tərptəmək, əlləri ovuşdurmaq, ayağını yerə döymək bu kimi hərəkəti pozulmalar motor tiklərə aiddir (6, s.15-77-86).

Məqalənin aktuallığı. Danışmaq, özünü ifadə etmək və rabitə ünsiyyətin əsas elementlərindən sayılır. Amma bu zaman insanlarda, xüsusən də uşaqlarda nitq qüsurlarına, o cümlədən kəkələmə hallarına da rast gəlinir. Bu problemi vaxtında öyrənərək reabilitasiya etmək defektoloqların qarşısında duran əsas məsələlərdəndir. Məqalə də məhz belə vacib məsələyə həsr edildiyindən onu aktual saymaq olar.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, kəkələyən uşaqlarda tənəffüs qüsurunun formaları, kommunikativ pozulma cəhətləri, bu zaman yaranan fiziki və psixi hallar göstərilmiş, eləcə də kəkələməyə təsir edən linqvistik amillərin təsnifatı verilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən orta ixtisas və xüsusi təhsil məktəblərinin müəllimləri, eləcə də tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Shames GH, Wiig EH, Secord WA. Human Communication Disorders: An Introduction. Boston, Allyn & Bacon, 1998.

2. American Speech-Language-Hearing Association. Erişim: Terminology pertaining to fluency and fluency disorders: Guidelines. <http://www.asha.org/docs/html/GL1999-00063.html>, 2012.

3. Bloodstein, O. A Handbook on Stuttering (5 th ed.), San Diego, CA: Singular. 1995.

4. T. Tərlov. Kəkləmənin səbəbləri. Bakı, 2014.
5. Öztürk M.O. Ruh Sağlığı ve Bozuklukları, 8.Baskı. Ankara, Nobel Tıp Kitabevi, 2002.
6. Schwartz HD, Zebrowski PM, Conture EG. Behaviors at the onset of stuttering. J Fluency Disord, 1990.

Я.И. Абдулalieva

Особенности коммуникативной функции речи у дошкольников

Резюме

Одна из важных функций речи коммуникативная функция. У детей дошкольного возраста ограничена речь. Иногда взрослые пытаются научить детей труднопроизносимым словам. Из-за неразвитости у ребенка системы произношения и очень ограниченного словарного запаса при перегрузке появятся определенные речевые патологии. Расстройства общения влияют на способность заикающегося человека бегло говорить. В результате коммуникативная функция речи при заикании нарушается.

Y.I. Abdulaliev

Communicative speech in preschool children features of the function

Summary

One of the important functions of speech is communication. Preschool children have limited speech. Sometimes adults try to teach children words or poems that are difficult to pronounce. Due to the underdevelopment of the child's pronunciation system and very limited vocabulary, certain speech pathologies will manifest themselves when loading them. Communicative impairment affects the stuttering person's fluency. As a result, the communicative function of speech is impaired.

Redaksiyaya daxil olub: 23.01.2021